

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ СЛУЖБИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ У 20–90-Х РР. ХХ СТ.

У статті визначено передумови створення соціально-педагогічної служби у загальноосвітніх школах України у 20–90-х рр. ХХ ст. Встановлено, що вони прослідковуються з другої половини ХІХ ст. Схарактеризовано зміст і особливості соціальної та соціально-педагогічної роботи у вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладах та позашкільних організаціях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Здійснено класифікацію центрів позашкільного виховання, в яких проводилася соціально-педагогічна робота.

Ключові слова: соціально-педагогічна служба, загальноосвітня школа, соціально-педагогічна діяльність, заклад суспільного виховання, соціалізація.

Стрімкий розвиток, який відбувається в усіх сферах життєдіяльності сучасної людини через глобалізаційні та євроінтеграційні процеси, залишає своєрідний відбиток у свідомості дітей і молоді. За таких умов постає проблема виховання активного громадянина, творчої особистості, здатної до саморозвитку й самопомоги, спроможної реалізувати свій потенціал на користь суспільству. Натомість відмічається тенденція домінування споживчої настанови в переважній частині дітей і молоді, соціально пасивного характеру їх життєдіяльності, зниження рівня просоціальних прагнень і соціально-культурних потреб. Усе це актуалізує соціально-педагогічні проблеми сучасного суспільства, посилює значущість діяльності шкільної соціально-педагогічної служби. Підвищенню ефективності діяльності соціально-педагогічної служби в загальноосвітньому навчальному закладі, запобіганню помилкам у роботі соціального педагога сприятиме вивчення передумов створення соціально-педагогічної служби в загальноосвітніх школах України у 20–90-х рр. ХХ ст.

Частково теоретичні та практичні аспекти соціально-педагогічної діяльності у загальноосвітніх школах у 20–90-х рр. ХХ ст. вивчали Л. Григорова (організація соціально-педагогічної діяльності з обдарованими дітьми в Україні першої половини ХХ ст.), Л. Дуднік (діяльність педологічної служби в школах України), С. Іноземцева (соціально-педагогічна робота з підлітками з особливими потребами в середніх навчальних закладах України другої половини ХХ ст.), К. Чертова (соціальне виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці другої половина ХХ століття), Л. Штефан (процес становлення та розвитку соціально-педагогічної теорії і практики в Україні (20–90-ті рр. ХХ ст.)) та іншими науковцями. Разом з тим, вивчення стану наукової розробки проблеми дає підстави стверджувати, що передумови становлення соціально-педагогічної служби у загальноосвітніх школах України у 20–90-х рр. ХХ ст. є недостатньо дослідженими.

Мета статті – на основі аналізу історико-педагогічної літератури визначити і схарактеризувати передумови створення соціально-педагогічної служби у загальноосвітніх школах України у 20–90-х рр. ХХ ст.

Вивчення та узагальнення науково-педагогічних джерел свідчить про те, що передумови для організації соціально-педагогічної служби в українській школі склалися ще в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Теоретичною основою для реалізації деяких функцій соціально-педагогічної служби в навчальних закладах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були праці В. Стоюніна, К. Ушинського, а особливо П. Каптерева. На жаль, їхні соціально-педагогічні ідеї рідко втілювалися в діяльність навчальних закладів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Звичайно, існували окремі навчальні заклади (особливо недержавні), де викладали автори цих ідей і де вони впроваджувалися в практику шкільного виховання.

Переважно соціально-педагогічна діяльність вичерпувалася матеріальною підтримкою школярів. З цією метою в навчальних закладах другої половини ХІХ ст. почали створюватися каси взаємодопомоги. Матеріальна допомога надавалася й опікунськими радами, але цим їхні функції не вичерпувалися. Ради координували діяльність регіональних і місцевих органів самоуправління в керівництві навчальними закладами; сприяли суспільному контролю за діяльністю навчальних закладів у своєму регіоні; підтримували обдарованих дітей; організовували вечірні заняття для дорослих.

З 1885 р. функція опікунів звелася до забезпечення дофінансування навчальних закладів. 26 березня 1907 р. було прийнято закон про колегіальні попечительства, які забезпечували народні училища зручними приміщеннями, організовували ремонтні роботи, займалися постачанням палива, наймом прислуги, обладнували школу меблями, наглядали за відвідуванням занять школярами, допомагали незаможним учням, забезпечували харчування дітей, наглядали за спільними учнівськими квартирами тощо [9, с. 77–78].

З початком Першої світової війни ситуація змінилася. 1914–1915 рр. для України стали часом певного підйому суспільного життя. У країні зростали патріотичні настрої, суспільство бажало здійснити посильну допомогу в справі оборони країни. За цих умов Міністерством народної освіти були організовані при середніх навчальних закладах так звані групи (десятки, бригади) “трудової допомоги”. Сталося це при міністрі народної освіти А. Кассо.

Відповідно до циркуляру Міністерства народної освіти від вересня 1914 р., керівників усіх державних (чоловічих) середніх навчальних закладах зобов’язували “взяти на себе ініціативу щодо організації найрізноманітнішої шкільної трудової допомоги, настільки необхідної в розпал військових дій” [7, с. 188]. В умовах війни учні мали виконувати конкретні оборонні роботи, а після війни їх слід було переорієнтувати на іншу, найрізноманітнішу суспільно-корисну працю: від охорони пам’яток культури і природи до проведення безкоштовних занять з найбільш бідними учнями молодших класів, збирання фольклору та участі в добровільній пожежній дружині [5, с. 13]. Як бачимо, мова йшла саме про повноцінне позаурочне

соціальне виховання, головними організаторами якого повинні були виступати викладачі навчальних закладів.

На практиці в деяких гімназіях та інших освітніх установах подібна діяльність школярів була організована. Однак їхня робота не набула достатньо широкого розвитку, по-перше, за умов воєнного часу і, по-друге, у зв'язку з тим, що новий міністр народної освіти П. Ігнат'єв більше підтримував створення самодіяльних дитячих і підліткових об'єднань без обов'язкової участі в них гімназійних педагогів як керівників і вихователів.

П. Ігнат'єв був призначений на посаду міністра народної освіти в складний час, коли війська відступали. Перші поразки російської армії багатьма пов'язувалися з більш низьким рівнем освіти солдат Російської імперії порівняно з німецькими та, навіть, австрійськими, та й з солдатами країн Антанти. На цій хвилі все голосніше стали звучати вимоги реформування вітчизняної освітньої системи. Новий міністр і повинен був провести реформу.

Реформа передбачала не тільки поліпшення системи навчання і різноманітні адміністративні нововведення, а й значні зміни в галузі соціального виховання дітей, що здійснювалося в навчальних закладах. Основним завданням такого виховання була максимальна підготовка школярів до дорослого життя, вироблення у них певних етичних уявлень і колективістських начал. Важливу роль при цьому відводили трудовому вихованню. Згідно із спеціальним документом, підготовленим однією з комісій по реформуванню, ручна праця в середніх школах мала розглядатися, насамперед, як засіб виховання і формування світогляду, а не як професійна підготовка [2, с. 65–66].

Мабуть ще більшу, хоча й не пряму, а опосередковану роль у змінах сфери суспільного виховання в початкових і, особливо, середніх навчальних закладах відіграла діяльність створених батьківських комітетів. З ними часто узгоджувалися навчальні плани, кандидатури педагогів, організація позашкільного дозвілля учнів шляхом проведення екскурсій, створення гуртків, колективного відвідування театрів і сінематографа тощо. Безсумнівно, що й зміст освіти, і сама особистість педагога, й організація позашкільного дозвілля були досить потужними факторами соціально-педагогічного впливу на особистість школяра. До значної кількості батьківських комітетів увійшли представники ліберальної інтелігенції. Їхніми зусиллями вихованню в середній школі було надано більш демократичний характер [3, с. 42].

Учням різноманітними шляхами намагалися прищепити ліберальні для свого часу цінності: особисту свободу й незалежність; ініціативність; критичне ставлення до консервативних порядків і соціальної несправедливості; співчуття до бідняків; почуття громадянської відповідальності та ін. Досягалося це найрізноманітнішими способами. До них належали відповідна інтерпретація подій російської та світової історії ліберально налаштованими й призначеними за сприяння батьківських комітетів педагогами; спроби прищепити дітям виключно “наукове” мислення; деякі послаблення шкільної дисципліни, спроби ввести в окремих навчальних закладах елементи учнівського самоврядування [3, с. 43].

Крім того, незважаючи на оголошене П. Ігнат'євим гасло “Школа поза політикою”, за допомогою батьківських комітетів у певних навчальних закладах влаштовувалися різноманітні “учнівські збори”, лекції тощо, на яких обговорювалися й політичні теми. Безсумнівно, подібна діяльність помітно впливала на політичні переконання учнів.

Розгорнуту шкільну реформу графу П. Ігнат'єву здійснити не вдалося. Цьому сприяли й власні прорахунки реформаторів, і досить різка критика та протидія перетворенням з боку консервативних сил, і спроби ліворадикальної інтелігенції використовувати деяку демократизацію навчальних закладів з метою революційної пропаганди. Навіть “громадськість”, на яку поклали надії ліберальні педагоги, проявила себе не кращим чином. У деяких регіонах батьківські комітети зажадали для себе практично всю повноту влади в школах, аж до зміщення і призначення директорів гімназій і училищ [4, с. 403].

Не слід також забувати, що реформа проводилася в умовах війни, коли становище російських армій на фронтах було далеко не найкращим: вони, переважно, відступали, залишаючи німцям і австрійцям значні території країни. Увага уряду часто була спрямована не на перспективні перетворення, які вимагали багатьох зусиль і витрат, а на рішення поточних оборонних завдань. За таких обставин проведення широкомасштабної шкільної реформи, причому в умовах постійної критики консерваторів, виявилось просто неможливим. Зрештою П. Ігнат'єв у другій половині 1916 р. був звільнений з посади міністра, а багато його нововведень скасовано. Через кілька місяців у Росії почалася революція.

Як бачимо, соціально-педагогічна робота не була достатньо розповсюдженою в загальноосвітніх навчальних закладах Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Вони не могли вирішити нагальні проблеми соціального виховання дітей. Враховуючи це, в останній чверті XIX ст. у Російській імперії та в Україні як її складовій виникають перші позашкільні організації для виховання дітей і підлітків.

На момент появи в державі подібних організацій були відсутні вагомі вітчизняні теоретичні розробки в галузі позашкільного соціального виховання. У таких умовах зміст соціально-педагогічної роботи в позашкільних організаціях визначався конкретними керівниками та педагогами залежно від їхнього власного розуміння основних завдань такої діяльності [1, с. 44]. Лише на початку XX ст. з'явилися серйозні теоретичні дослідження, в яких пропонувалася оригінальна цілісна педагогічна концепція виховання в позашкільних організаціях, причому автором або співавтором багатьох із цих робіт був С. Шацький.

До проблем діяльності літніх колоній і дитячих клубів, особливо щодо проведеного в них трудового виховання, на початку XX ст. зверталися А. Зеленко, М. Казіміров, В. Шацька, Л. Шлегер та ін. Теоретичним аспектам скаутського руху присвятили свої праці І. Жуков, А. Михайлова, О. Пантюхов, В. Преображенській, Е. Цитович та ін.

Вітчизняні центри позашкільного суспільного виховання, які діяли в останній чверті XIX – на початку XX ст., можна розподілити на дві основні

групи. До першої групи слід віднести різні порівняно невеликі дитячі та підліткові центри. Їх основне завдання – внутрішня діяльність дитячих колективів, спрямована, насамперед, на формування позитивних особистих якостей у дітей, а також на певну професійну підготовку. До таких центрів належали літні дитячі “колонії”, дитячі клуби й дитячі майданчики.

Усі центри позашкільного виховання першої групи переважно призначалися для профілактики асоціальної поведінки дітей шляхом відволікання їх від впливу “вулиці”. Як свідчить аналіз джерел [1; 3; 4], їхніми вихованцями ставали, здебільшого, діти з нижчих міських соціальних верств, які закінчили навчання тільки в початкових або неповних середніх навчальних закладах. Певною мірою подібні дитячі позашкільні установи виконували функції соціальної підтримки дітей з бідних сімей.

Другу групу позашкільних виховних центрів становили різні дитячі та підліткові об’єднання й загони. На наш погляд, їх головна відмінність від структур, що відносяться до першої групи, полягала в тому, що виховання тут здійснювалося не тільки за рахунок внутрішнього життя об’єднання, а й за рахунок активної зовнішньої діяльності його учасників. Така робота спрямовувалась на надання різних видів безоплатної допомоги як державі та органам місцевого самоврядування (наприклад, об’єднання “трудової допомоги”), так і окремим особам (скауту та ін.). Подібна “допомога” виконувала й дуже важливу виховну функцію. Іншою відмінною ознакою деяких з таких об’єднань і загонів був їх напіввоєнізований характер і включення в їхню роботу елементів військової підготовки.

У роботі структур позашкільного соціального виховання, що належать до другої групи, брали участь діти з більш забезпечених сімей. Значна частина їхніх вихованців навчалася в середніх навчальних закладах: гімназіях і реальних училищах. Вони не були об’єктами соціальної підтримки, а нерідко ставали її суб’єктами. Слід також зазначити, що центри позашкільного виховання, що входили до цієї групи, створювалися недержавними благодійними структурами та приватними особами. Вони користувалися значно більшою підтримкою влади, ніж дитячі колонії і клуби [6, с. 140].

Загалом дитячими й підлітковими організаціями, що належали до другої групи, були скаутські воєнізовані й подібні їм загони; недержавні дитячі об’єднання, що займалися різними видами суспільно-корисної та благодійної діяльності; організації по вивченню й захисту природи. Подібний поділ досить умовний, оскільки багато з перерахованих організацій, крім основної, займалися й різного роду благодійною діяльністю, особливо в роки Першої світової війни. Здійснювали ці структури і просвітницьку діяльність в народі: від створення бібліотек до безкоштовного репетиторства в бідних сім’ях. Крім того, багато з них ставили завданням підвищення освітнього рівня своїх членів у різних галузях знань. З’явилися ці організації в Російській імперії загалом і в Україні зокрема ще в кінці XIX – на початку XX ст.

Ці структури користувалися підтримкою ліберальної громадськості, деяких органів місцевого самоврядування, ліберально налаштованого міні-

стра народної освіти П. Ігнат'єва. Водночас деякі консервативно налаштовані державні чиновники з підозрою ставилися до окремих аспектів виховної діяльності цих організацій, особливо їхнього самоврядування.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що в другій половині XIX на початку XX ст. у Російській імперії виникли передумови для організації в школі соціально-педагогічної служби. Вони полягали у проведенні соціальної та соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах. Остання не відрізнялася масовістю, характеризувалась епізодичністю і відсутністю цілісності. Також передумови виявлялися в появі різних центрів позашкільного виховання, в яких активно проводилась соціально-педагогічна робота. Згідно із запропонованою в дослідженні класифікацією подібні організації ділилися на дві основні групи: структури, в яких діти та підлітки певною мірою були об'єктами соціальної підтримки та профілактичного суспільного виховання; структури, що не виконували такої функції, причому їх вихованці, у ряді випадків, самі могли виступати суб'єктами соціальної допомоги. До 1917 р. на українських землях існувало чимало різноманітних типів позашкільних дитячих виховних організацій. Деякі форми й методи їх роботи виявилися затребуваними і в радянський період. Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні й узагальненні основних напрямів, функцій, форм і методів роботи соціально-педагогічних працівників з учнями вітчизняних загальноосвітніх шкіл у 20–90-х рр. XX ст.

Список використаної літератури

1. Агулина С. В. Становление и развитие воспитательно-благотворительных учреждений для детей в России (середина XIX – начало XX вв.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. В. Агулина. – Москва, 1996. – 201 с.
2. Березівська Л. Нові підходи П.М. Ігнат'єва до реформи шкільної освіти (1915–1916 роки XX ст.) / Л. Березівська // Рідна школа : щомісячний наук.-пед. журнал. – 2006. – № 3. – С. 64–67.
3. Никитина Л. Е. Развитие социальной педагогики в России: историко-педагогический анализ / Л. Е. Никитина. – Москва, 2001. – 52 с.
4. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX вв. / под ред. Э. П. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина и др. – Москва, 1991. – 448 с.
5. Салтанов Е. Н. Развитие идеи трудовой школы в отечественной педагогике в конце XIX – первой трети XX веков : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Е. Н. Салтанов. – Москва, 2002.. – 20 с.
6. Самсонова Т. В. Основные направления развития социальной педагогики в России конца XIX – начала XX вв. : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. В. Самсонова. – Нижний Новгород, 1997. – 167 с.
7. Тебиев Б. К. На рубеже веков. Правительственная политика в области образования и общественно-педагогическое движение в России конца XIX – начала XX вв. / Б. К. Тебиев. – Москва, 1996. – 256 с.
8. Трухачева Т. В. Периодизация детского движения в России / Т. В. Трухачева // Социокинетика: книга о социальном движении в детской среде / сост. и ред. Т. Трухачева, Г. Кирпичник. – Москва, 2000. – 4.1. – С. 86–109.
9. Якса Наталія Володимирівна. Історія соціальної педагогіки: метод. посіб. / Наталія Володимирівна Якса. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 156 с.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2015.

Быкасова С.А. Предпосылки создания социально-педагогической службы в общеобразовательных школах Украины в 20–90-х гг. XX в.

В статье определены предпосылки создания социально-педагогической службы в общеобразовательных школах Украины в 20–90-х гг. XX в. Установлено, что они прослеживаются со второй половины XIX в. Дана характеристика содержания и особенностей социальной и социально-педагогической работы в отечественных учебных заведениях и внешкольных организациях во второй половине XIX – начале XX в. Осуществлена классификация центров внешкольного воспитания, в которых проводилась социально-педагогическая работа.

Ключевые слова: *социально-педагогическая служба, общеобразовательная школа, социально-педагогическая деятельность, учреждение общественного воспитания, социализация.*

Bykasova S. Background of the Social and Educational Services of Secondary Schools of Ukraine in the 20 – 90-ies XX century

The article proves that the prerequisites of social and educational services in secondary schools of Ukraine in the 20's–90-ies XX century traced from the second half of the XIX century. Author determined the content of social and educational work in local secondary schools in the second half of XIX – early XX century, based on scientific and educational literature. The features of these activities are: the absence of mass and integrity, episodic.

The experience of social and educational work in extracurricular organizations of definite historical period overviewed. Under the proposed classification in this research, the similar organizations were divided into two main groups: the structure, in which children and teenagers some extent were the objects of social support and preventive public education; structures that have not kept the similar features, and their pupils, in some cases, themselves could act as subjects of social assistance. The article author determines the activity of state and public charities, that performed social and socio-educational activities for children. It was found that some of the forms and methods of various types of after-school children's educational organizations that existed before 1917 in the Ukrainian lands, were popular in the Soviet period.

It was found that there were many different types of after-school children's educational institutions the Ukrainian lands before 1917. Some forms and methods of work were popular in the Soviet period. Prospects for future research is to identify and summarize the main directions, functions, forms and methods of social and pedagogical staff of national students of secondary schools in the 20's–90-ies XX century .

Key words: *socio-pedagogical service, secondary school, social and educational activities, the institution of public education, socialization.*